

2. Դ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

2. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

2. Աճառյանի գիտական գործունեության կարևոր բնագավառներից մեկը բարբառագիտությունն էր: Հայերենագիտության այս ճյուղով նա սկսում է զբաղվել գեռես իր գիտական գործունեության արշալույսին՝ ուսանողական տարիներին՝ Սորբոնի համալսարանում ուսանելու ժամանակ իր հայաստանցի ուսանող ընկերների օգնությամբ ու աջակցությամբ տալով մի քանի հայ բարբառների (Ասլանբեկ, Սուշավա, Ղարաբաղ) ընդհանուր նկարագիրը: Այս նույն ժամանակներում է, որ նա հայ բարբառների բաղաձայնների բնույթի ուսումնասիրության նպատակով ձայնաբանական փորձեր է գնում Ռուսլոյի հնչյունաբանական լաբորատորիայում:

Իր ամբողջ գիտամանկավարժական գործունեության ընթացքում Աճառյանը չթողացող եռանդով շարունակում էր հայ բարբառների ուսումնասիրության գործը՝ բաց չթողնելով ատեղծված ոչ մի հնարավորություն ու պատեհ առիթ: Իր աշխատանքային գործունեության առաջին իսկ տասնամյակի ընթացքում նա արդեն հավաքել էր այնպիսի մի հսկայածավալ նյութ, որը նրան հնարավորություն էր տալիս տեսականորեն ու գործնականորեն դնելու ու լուծելու հայ բարբառագիտության առջև կանգնած մի շարք խնդիրներ:

Բարբառագիտական իր հետազոտությունների ու դիտարկումների ընդհանուր արդյունքները և դրանցից բխող տեսական ու գործնական եզրակացությունները Աճառյանը ամփոփեց ֆրանսերեն գրած իր «Հայերենի բարբառների դասակարգումը» («Classification des dialectes arméniens») աշխատության մեջ, որը նա որպես դիսերտացիա ներկայացրել էր Սորբոնի համալսարանին՝ ավարտական վկայական ստանալու համար (աշխատությունը լույս տեսավ 1909 թ.): Այդ նույն աշխատանքի ավելի ընդարձակ ու մշակված հայերեն տարբերակը լույս տեսավ էմինյան ազգագրա-

կան ժողովածուի 8-րդ հատորում՝ 1911 թ. «Հայ բարբառագիտութիւն. ուրվագիծ և դասավորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտեզով)» վերտառութեամբ:

Այդ աշխատութիւնը փաստորեն հայ բարբառագիտութեան՝ որպէս առանձին գիտակարգի հաստատումն էր, հայ բարբառների ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութեան գիտական հիմնավորումը և նրա հետագա զարգացման ընթացքի կանխորոշումը:

2. Աճառյանը հետագայում էլ, նույնիսկ իր «Հայ բարբառագիտութիւն» ընդհանրացնող աշխատանքը գրելուց հետո էլ, շարունակում էր հայերենի բարբառների մենագրական ուսումնասիրութիւնը, այդ թվում նաև այն բարբառների, որոնց ընդհանուր նկարագրին նա անդրադարձել էր իր աշխատութեան մեջ: Այս տեսակետից Աճառյանի գրիչը բեղուն է դառնում հատկապէս մեր գիտութեան զարգացման սովետական շրջանում, երբ նա հրավիրվում է Սովետական Հայաստան և արդյունավետ գիտամանկավարժական գործունեութիւն ծավալում Երևանի պետական համալսարանում, իսկ այնուհետև նաև Հայաստանի գիտութիւնների ակադեմիայում: Նրա գիտական գործունեութեամբ է պայմանավորվում հայ բարբառագիտութեան զարգացումը սովետական շրջանում: Այս ժամանակ է, որ մեկը մյուսի հտեկից լույս աշխարհ են գալիս Ագուլիսի, Նոր Զուլայի, Համշենի, Առտիալի, Պոլսի, Վանի և այլ բարբառների վերաբերյալ նրա գրած մենագրական ուսումնասիրութիւնները:

Մեծ է Աճառյանի վաստակը հայ բարբառագիտութեան անդաստանում: Այն, ինչ նա կատարեց ու ստեղծեց այս բնագավառում՝ վեր է ամեն մի գովասանքից:

2. Աճառյանն էր, որ առաջին անգամ հայերենի բարբառների քննութիւնը կատարեց բավական լայն ընդգրկումով ու պատշաճ խորութեամբ: Մինչ այդ հրապարակի վրա եղած մի քանի բարբառների ուսումնասիրութիւնները չէին կարող ամբողջական պատկերացում տալ հայերենի բարբառային լանդշաֆտի իրական պատկերի մասին: Ուսումնասիրութեան ոլորտի մեջ շուրջ երեսուն բարբառների լեզվական նյութի ընդգրկումը հնարավորութիւն տվեց ոչ միայն ամբողջական պատկերացում ստեղծելու հայերենի բարբառային բաժանվածութեան աստիճանի մասին ընդհանրապէս, այլև շատ որոշակի դարձրեց այն իրական կապերի ու փոխհարաբերութիւնների պատկերը, որ գոյութիւն ունեն տարբեր բարբառների միջև՝ մի կողմից, և բարբառների ու գրական լեզուների միջև՝

մյուս կողմից: Նյութի լայն ընդգրկումը հնարավորություն տվեց ի նորոգելու ու լուծելու բարբառների դասակարգման, նրանց նկարագրման ու ուսումնասիրության հետ կապված մի շարք տեսական ու գործնական հարցեր:

Հայտնի է, որ մինչև Աճառյանը հայերենի բարբառների դասակարգման մեջ հիմնականում կիրառվում էր աշխարհագրական դասակարգման սկզբունքը, որին երբեմն ղուգակցվում էին նաև ձևաբանական որոշ հատկանիշներ: Բարբառների խմբակցությունների այնպիսի հորջորջումներ, ինչպիսիք էին՝ պարսկահայ, տաճկահայ, ռուսահայ կամ՝ արևմտահայ, արևելահայ, շատ ընդհանուր լինելով՝ լեզվական բնութագրման տեսակետից ոչինչ չէին ասում: Դասակարգումը գիտական կարող էր լինել, եթե նրա հիմքում դրվեր լեզվական հատկանիշ (կամ հատկանիշներ): Ըստ որում այդ հատկանիշը պիտի լիներ այնպիսին, որ հատուկ լինելով դասակարգվող բոլոր միավորներին, միաժամանակ կարողանար ճշգրիտ շահանիշ հանդիսանալ դասակարգման ժամանակ: Գրականության մեջ այդպիսի շահանիշներից հայտնի էին ինչպես հնչյունական, այնպես և ձևաբանական որոշ հատկանիշներ: Հնչյունականներից հիշենք հ-խ հակադրությունը, բառասկզբի ձայնեղ ու խուլ պայթականների տարբեր համապատասխանությունները. ձևաբանական հատկանիշներից՝ բայի ներկա ժամանակի դրսևորման մեջ ում-ով կաղմությունների դիմաց կու-ով կաղմությունները, բացառականի լն-ով վերջավորությունների դիմաց ից-ով վերջավորությունները և այլն: Սրանցից Աճառյանը ընտրեց բայի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի կաղմության ձևաբանական հատկանիշը, որը ընդհանրական լինելով բոլոր բարբառների համար, և նույնատիպ կառուցվածքներով դրսևորվելով նաև անցյալ կատարյալի ձևերում, — որպես դասակարգման շահանիշ հարմար էր նաև այն տեսակետից, որ նրա հետ համընկնում էին նաև ձևաբանական այլ հատկանիշներ (օրինակ՝ ներգոյականի և բացառականի կաղմությունները): Այս սկզբունքով դասակարգելով հայերենի բարբառները, Աճառյանը դրանք դասգասեց երեք խմբերում՝ ում, ել, կը, որոնք անվանեց ճյուղեր:

Այս դասակարգումը նախորդ դասակարգումների համեմատությամբ մի առաջընթաց քայլ էր հայ բարբառների ճանաչման ճանապարհին, և դրանով պետք է բացատրել նրա կենսունակությունը հետագա տասնամյակների ընթացքում:

2. Աճառյանը մշակեց բարբառների ուսումնասիրության որո-

շակի եղանակներ և դրանք գործնականորեն, հաջողությամբ կիրառեց բարձրագույնի նվիրված իր մենագրական ուսումնասիրություններում: Ուսումնասիրության այդ եղանակների մշակման ժամանակ նրա ելակետը այն էր, որ բարձրագույն որպես տվյալ լեզվի տերիտորիալ տարբերակ, պետք է նկարագրվի ընդհանուր լեզվի հետ ունեցած առնչակցությունների ֆոնի վրա: Այլ կերպ ասած, բարձրագույն ուսումնասիրության ժամանակ անպայմանորեն պահանջվում էր համեմատության մի այնպիսի եզր, որի հարաբերակցությամբ հնարավոր լիներ պարզել ավել բարձրագույն առանձնահատկությունները: Հայտնի է, որ նման եզր ոմանք վերցնում էին հնդեվրոպական նախալեզուն, երբ հայերենի բարձրագույնի լեզվական երևույթները քննվում էին պատմահամեմատական մեթոդի սկզբունքներով՝ բարձրագույնի ձևերն անմիջապես բխեցնելով նախալեզվյան ձևերից: Աճառյանը հրաժարվեց նման մոտեցումից, քանի որ դրանով հայերենի բարձրագույնը, անկախ ուսումնասիրողի կամքից, դիտվում էին որպես առանձին (անկախ) լեզուներ՝ անմիջական կապի մեջ դրվելով հնդեվրոպական նախալեզվի հետ: Հայ բարձրագույնի քննության նման եղանակը մեթոդապես իրեն չէր արդարացնում, քանի որ մի բարձրագույն քննության ընթացքում՝ նրա ու նախալեզվի ձևերի համեմատությունների արդյունքները նույնությամբ կրկնվում էին մի այլ բարձրագույն նմանատիպ քննության ընթացքում:

Սկզբնական շրջանում Աճառյանը բարձրագույնի ուսումնասիրության համար որպես համեմատության եզր վերցնում է արևմտյան գրական հայերենը, բայց շուտով հրաժարվում է նաև դրանից, քանի որ այս դեպքում էլ համեմատության եզրը ճիշտ չէր արտահայտում համեմատելիի էությունը: Այս մոտեցմամբ էլ ենթադրվում էր, որ բարձրագույնը սերված են նոր գրական հայերենից, մինչդեռ իրականում հակառակն էր. նոր գրական հայերենը ինքը բարձրացել էր բարձրագույնի հիմքի վրա և չէր կարող այդ նույն բարձրագույնի ուսումնասիրության համար համեմատության եզր լինել: Մյուս կողմից՝ եթե արևմտահայ բարձրագույնը դեռևս ինչ-որ չափով կարող էին համեմատության մեջ դրվել արևմտահայ գրական լեզվի հետ, ապա այդ նույնը չէր կարելի անել արևելահայ բարձրագույնի նկատմամբ, որոնց մեջ շատ երևույթներ չէին կարող բացատրվել արևմտահայ գրական լեզվի սահմաններում:

Ելնելով այս բոլորից՝ Աճառյանը իր բարձրագույնի տեսական ուսումնասիրությունների հիմքում, որպես համեմատության եզր,

դնում է հին հայերենի լեզվական վիճակը, Այդ կողմնորոշմանը մեծապես նպաստում է նաև այն, որ շուրջ 30 բարբառներից հավաքած լեզվական նյութը խիստ սիստեմավորվում էր միայն հին հայերենի հետ կատարած համեմատությունների ընթացքում: Համեմատության եզրի ընտրության ճշտությունը հաստատվում էր նաև առանձին բարբառների լեզվական նյութի գիտական մշակման ժամանակ:

Այստեղ հարկ է նշել նաև, որ համեմատության այդ եզրը թեև Աճառյանը շատ հաճախ անվանում էր գրաբար, բայց չպետք է կարծել, թե նա արգի հայերենի ժամանակակից բարբառները բխեցնում էր հին գրավոր հայերենից՝ գրաբարից, կամ այլ կերպ ասած՝ գրաբարն էր համարում այսօրվա բարբառների հիմքը: Աճառյանը գրաբարը պարզապես վերցնում էր որպես հայոց լեզվի մեղ հայտնի ամենահին վիճակը, որ բնականաբար ավելի մոտ պիտի լիներ համեմատելի նախահիմքին, քան այսօրվա գրական լեզուները:

Այս հիմքի վրա է ձևավորվում բարբառների ուսումնասիրության աճառյանական մեթոդը, որը կարելի է անվանել պատմա-նկարագրական: Նրա բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ բարբառի հնչյունական համակարգի քննությունը կատարվում է պատմականորեն, մինչդեռ քերականական համակարգի ուսումնասիրությունն առավելապես ներկայացվում է նկարագրական եղանակով: Ըստ որում՝ նկարագրական է նաև հնչյունաբանության այն մասը, որ նվիրված է բարբառի հնչյունական կազմի համաժամանակյա քննությանը (հնչյունախոսություն, կամ իր տերմինով՝ ձայնախոսություն): Այստեղ թվարկվում են բարբառի ձայնավոր ու բաղաձայն հնչյունները, հատկապես շեշտվում ու նկարագրվում այն հնչյունները, որոնք բացակայում են գրական լեզվում և հենց այդ տեսակետից էլ բնութագրում են բարբառի հնչյունական համակարգը: Հնչյունաբանական ուսումնասիրությունների հիմնական առանցքը կազմում են պատմական ու փոխադրեցական հընչյունափոխության երևույթները, որոնք քննվում են համեմատությունների միջոցով: Բարբառի ընդհանուր հայերենյան բառերը համեմատվում են հին հայերենից ավանդված բառերի հետ և այդ համեմատությունների միջոցով բացահայտվում առանձին հնչյունների կրած փոփոխություններն իրենց օրինաչափություններով ու բացառություններով: Ըստ որում, բոլոր դեպքերում հաշվի են առնվում հնչյունի դիրքային ու արտասանական առանձնահատկությունները: Օրինակ՝ ձայնավորների քննության ժամանակ հաշ-

վի են առնվում բառի մեջ նրանց գրաված գիրքը (բառասկիզբ, բառամեջ, բառավերջ), շեշտի նկատմամբ ունեցած գիրքը (շեշտի տակ, շեշտից դուրս), վանկաքանակը (միավանկ, երկվանկ, բազմավանկ) և այլն:

Քերականական համակարգի քննության մեջ հիմնական շեշտը դրվում է ձևաբանական երևույթների ուսումնասիրության վրա: Քանի որ հայերենի ժամանակակից բարբառներն իրենց շարահյուսական կառուցվածքով աշխարհաբարյան լինելով՝ շատ չնչին տարբերություններ են տալիս, ուստի և լեզվական այդ մակարդակի երևույթների քննության վրա ուշադրություն չի դարձվում: Ձևաբանությունն էլ իր հերթին քննվում է՝ քերականական իմաստից դեպի նրանց ձևական արտահայտության միջոցները՝ սկզբունքով, որի հետևանքով էլ այս բաժնի ուսումնասիրությունը կրում է նկարագրական բնույթ: Ձևաբանության մեջ նման մոտեցման ընտրությունը կարող է արդարացվել նրանով, որ ժամանակակից բարբառների ձևաբանական շատ երևույթներ համեմատելի եզրեր չունեն հին հայերենում, ուստի և նրանց վեր հանումը անհրաժեշտաբար կատարվում է քերականական այն իմաստների շրջանակներում, որոնք հատուկ են աշխարհաբարին: Սակայն, բոլոր այն դեպքերում, երբ այս կամ այն քերականական ձևը բացատրվում է պատմականորեն՝ հանդիսանալով որևէ հին ձևի հընչյունական կամ իմաստային զարգացումը, Աճառյանը տալիս է դրանց հիմնավոր բացատրությունը:

2. Աճառյանը բարբառագիտական ուսումնասիրությունների համար չափազանց կարևոր էր համարում տառադարձության սկզբունքների մշակումն ու ճշգրտումը: Միասնական ու հետևողական տառադարձության կիրառումը Աճառյանը բարբառագիտական ուսումնասիրությունների հիմնաքարն էր համարում: Նա մեծ ափսոսանք էր արտահայտում այն բանի համար, որ պարբերական մամուլում հրապարակված բազմաթիվ բարբառագիտական ու բանահյուսական նյութեր չեն կարող վստահորեն օգտագործվել բարբառագիտական ուսումնասիրությունների մեջ հենց միայն այն բանի համար, որ գրված են ոչ պատշաճ ճշգրտությամբ, իսկ շատ դեպքերում էլ պարզապես գրված են գրական ուղղագրությամբ:

Հայ բարբառագիտության մեջ այսօր կիրառվող տառադարձության սկզբունքների համար դարձյալ պարտական ենք Աճառյանին, որովհետև նա էր, որ ստեղծեց տառադարձության ժամանակակից համակարգը՝ հիմնված հայերենի այբուբենի տառերի

վրա, կիրառելով նաև տառազուգորգումներ ու պայմանական նշաններ: Այդ տառադարձությունը, որ հարատևեց մինչև մեր օրերը, իր մեջ կրելով միայն որոշ փոփոխություններ, այժմ մեղ կարող է թվալ շատ բնական ու սովորական, բայց հիշենք, որ այն կարող էր ունենալ նաև այլ ընթացք:

2. Աճառյանը հայերենի բարբառների ուսումնասիրությունը կատարեց համաժամանակյա ու տարաժամանակյա կտրվածքներով, քննության ոլորտի մեջ առնելով հատկապես նրանց հնչյունական ու քերականական համակարգերը: Բարբառների բառային կազմը առանձին քննության չէր ենթարկվում: Այստեղ էլ Աճառյանը ուներ յուրահատուկ մոտեցում: Բարբառային բառերը ու դարձվածքները նա հավաքում ու մշակում էր առանձին՝ միանգամայն նպատակային դարձնելով դրանց օգտագործումը: Բարբառների բառապաշարի այն մասը, որ զուտ գավառական էր՝ հատուկ միայն բարբառներին, Աճառյանը ամփոփեց իր «Գավառական բառարան»-ում. գրական լեզուների հետ ընդհանուր մասը ղեկավարեց Արմատական բառարանում:

Բարբառների ուսումնասիրությունը Աճառյանի համար ինքնանպատակ չէր: Նա խորապես գիտակցում էր, որ հայոց լեզվի պատմությունը շատ պակասավոր կարող է լինել, եթե նրա մեջ չօգտագործվեն բարբառների ընձեռած լեզվական փաստերը: Եվ քանի որ ինքը հայոց լեզվի հմուտ պատմաբան էր, բարբառների քննությունն էլ վարում էր մասնագիտական խորությամբ, ամեն կերպ աշխատելով իմաստավորել նրանցում կատարված փոփոխությունները և ծառայեցնել դրանք լեզվի պատմության հարցերի լուսաբանմանը:

2. Աճառյանը մշակեց նաև հայերենի պատմական բարբառագիտության հիմնական հարցերը:

Հայերենի պատմության բոլոր շրջանների համար էլ Աճառյանը ընդունում էր բարբառների գոյությունը: Այս տեսակետից ճիշտ չեն նրանք, ովքեր պնդում են, թե Աճառյանը իբր թե ժխտում էր 5-րդ դարում հայերենի բարբառների գոյությունը: «Մեսրոպյան հայերենը, — գրում էր Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ, — մեր լեզվի կյանքի մեջ առաջին երևույթի այն առաջին պատկերն է, որ ավանդել է մեղ պատմությունը. նրանից առաջ եղած պատկերները, թեև գիտենք որ կան, բայց մեղ անծանոթ են: Բայց միևնույն ժամանակ, նույն այդ մեսրոպյան շրջանին, պետք է ընդունենք, թե կար նաև երկրորդ երևույթը, այն է զանազան բարբառներ հայերենի մեջ, որոնցից մեկը միայն բարձրացավ գրա-

կանության, այն է մեսրոպյան գրական հայերենը⁹։ Գրականության աստիճանի բարձրացած այդ հայերենը, Աճառյանի կարծիքով, այն ժամանակվա Արարատյան բարբառն էր։

5-րդ դարում հայերենի բարբառների գոյությունը հաստատելու համար Աճառյանը բերում էր նաև լեզվական փաստեր։ Հիմնվելով լեզվական այդ փաստերի, ինչպես նաև բարբառների ու բարբառային երևույթների մասին մատենագիրների ու քերական մեկնիչների հաղորդած տեղեկությունների վրա, մասնավորապես նաև ժամանակակից բարբառների բառաձևերի համեմատությամբ կատարված վերականգնումների վրա, Աճառյանը գտնում էր, որ 5-րդ դարի հայերեն բարբառները այնպիսի տարբերություններ չունենին, որոնց հիման վրա կարելի լիներ նրանց անվանել բարբառներ, այլ սյդ տարբերություններն ավելի շուտ ներկայացնում էին ենթաբարբառային վիճակ։ Սրանով Աճառյանը հատկապես ցանկանում էր շեշտել, որ 5-րդ դարի բարբառների բարբառային բաժանվածությունը աստիճանը չի կարելի նույնացնել արդի հայերենի բարբառների բարբառային բաժանվածության աստիճանին։

Ժամանակակից հայ բարբառների հիմնական գծերը Աճառյանը տեսնում էր սկսած 11—12-րդ դարերից, այսինքն՝ մեր լեզվի պատմության միջին հայերենյան շրջանի սկզբից։ Այս շրջանի համար նա ընդունում էր բազմաթիվ միջին հայերենների (այսինքն՝ բարբառների) գոյությունը, որոնցից միայն մեկն է մեղլավ հայտնի՝ կիլիկյան հայերենը, այն էլ այն բանի շնորհիվ, որ նրան բախտ էր վիճակվել բարձրանալու գրականության աստիճանի։ Այստեղ էլ Աճառյանը գրական լեզվի հիմքում դնում էր բարբառային տարբերակը։

Միջին հայերենյան տարբերակների առաջացումը Աճառյանը պատկերացնում էր որպես կենդանի, խոսակցական (ոչ գրավոր) տերիտորիալ հայերենների էվոլյուցիոն զարգացման արդյունք։ Միջինհայերենյան այդ տարբերակներն էլ իրենց հերթին ընկած են արդի հայերենի ժամանակակից բարբառների հիմքում։ Նոր գրական հայերենների հիմքում ևս ընկած են բարբառային տարբերակներ՝ ըստ Աճառյանի, արևմտահայ գրական լեզվի հիմքում՝ պոլսահայ բարբառը, արևելահայ գրական լեզվի հիմքում՝ Արարատյան (Երևանի) բարբառը։ Համառոտիվ այսպիսին էր հայ բար-

⁹ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, էջ 114—115։

բառների առաջացման ու դրական լեզուների հետ նրանց առնչակցության Աճառյանի ըմբռնումը:

Հ. Աճառյանը իր բարբառագիտական աշխատանքների պսակը համարում էր ա-ի քմայնացմանը վերաբերող հնչյունական օրենքը, որ նա հայտնաբերել էր Վանի բարբառում: ՔԱյս կանոնը այնպիսի հեռանկարներ է բաց անում մեր առաջ,— դրում էր նա,— և այնպիսի գաղտնիքների բանալին է հանդիսանում, որ ես համարում եմ իմ բոլոր բարբառագիտական աշխատանքների պսակը և հրըճվանքով լցված անվանում եմ «Աճառյանի օրենք»¹⁰:

Ձէ՞ր չափազանցնում արդյոք Աճառյանը, երբ իր իսկ մտքի ուժով ստեղծած հայ բարբառագիտության հիմնարար աշխատությունների, շուրջ տասը բարբառների մենագրական ուսումնասիրությունների, «Գավառական բառարան»-ի առկայության պայմաններում հնչյունական այդ օրենքը համարում էր իր բարբառագիտական աշխատանքների պսակը: Ո՛չ, չէր չափազանցնում: Իրեն իսկ հատուկ խորաթափանցությամբ Աճառյանը ներքին գիտակցությամբ կուհում էր այդ օրենքի կարևորությունը և օգտագործման հեռանկարները: Այդ բանը ցույց տալու նպատակով մենք մեղ թույլ կտանք ավելի հանգամանորեն խոսելու այդ օրենքի մասին:

Օրենքը ձևակերպված է Վանի բարբառին նվիրված ուսումնասիրության մեջ. «Գրաբարյան ք, գ, դ, ձ, ջ բաղաձայնները Վանի բարբառում բառասկզբում դառնում են պ, կ՛, տ, ծ, ց, և նրանց կողքին գտնվող ա ձայնավորը դառնում է փ, իսկ պ, կ, տ, ծ, ց մնում են անփոփոխ, և նրանց կողքին գտնվող ա ձայնավորն էլ մնում է անփոփոխ»¹¹: Այդ նույն կանոնը ունի ավելի համառոտ ձևակերպում. «Վանի բարբառում ա ձայնավորը, գտնվելով գրաբարյան թրթռուն պայթականից առաջացած խուլի մոտ, դառնում է փ, իսկ խուլից առաջացած խուլի մոտ մնում է ա»¹²:

Ինչպես կարելի է նկատել՝ այդ երկու ձևակերպումներում էլ ա-ի քմայնացումը պատճառաբանվում է որպես հին ձայնեղ պայթականների խլացմամբ պայմանավորված երևույթ. այդ ձայնեղներից առաջացած խուլերից հետո է, որ ա-ն քմայնացել է, մինչդեռ այդ նույն ա-ն հին խուլերից հետո մնացել է անփոփոխ:

Օրենքը, անշուշտ, ձևակերպված է Վանի բարբառում արձանագրված հնչյունական երևույթին միանգամայն համապատասխան:

10 Հ. Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի, էջ 20:

11 Նշվ. աշխ., էջ 19:

12 Նշվ. աշխ., էջ 20:

«Բայց վանեցին որտեղի՞ց իմացավ, որ իր խուլ ձայներից
այսինչը առաջանում է թրթռունից, մյուսը խուլից,— հարցնում էր
Աճառյանը և անում մի կարևոր կռահում— Ուրեմն ա-ի և ա-ի
ձայնափոխությունը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ թրթռուն
բաղաձայնները գոյություն ունեին գեռ և խուլի վերածված չէին»¹³։
Այդ նույն միտքը նա ցուցադրում էր ժամանակագրական հետևյալ
սխեմայով։

Առաջին (գրաբարյան) շրջան

բա, գա, գա, ձա, ջա
պա, կա, տա, ծա, ճա

Երկրորդ (անցման) շրջան

բա̇, գա̇. դա̇, ձա̇, ջա̇
պա, կա, տա, ծա, ճա

Երրորդ (Վանի բարբառի) շրջան

պա, կա̇, տա̇, ծա, ճա̇
պա, կա, տա, ծա, ճա¹⁴

Առաջին (գրաբարյան) և երրորդ (Վանի բարբառի) շրջանների
միջև Աճառյանը, ինչպես տեսնում ենք, դնում էր երկրորդ (անցման)
շրջանը, որտեղ ձայնեղ պայթականների մոտ ա-ն քմայնացած էր,
բայց ձայնեղները պահպանում են իրենց ձայնեղությունը։ Այս
նշանակում է, որ Աճառյանը ա-ի քմայնացումը կապում էր ոչ թի
ձայնեղների խլացման հետ, այլ դիտում էր դրանից անկախ կա-
տարված երևույթ, որը պայմանավորված էր հենց իրենցով՝ ձայ-
նեղներով։

Նշենք նաև, որ այդ նույն Վանի բարբառին նվիրված ուսում-
նասիրության մեջ Աճառյանը նկատել էր, որ ձայնեղ պայթական-
ներից հետո քմայնացման երևույթը հատուկ էր նաև ու ձայնավո-
րին, թեև այդ քմայնացումը այստեղ կատարվում էր ոչ նույն
հետևողականությամբ։ Նկատելի էր, որ ձայնեղ պայթականներից
հետո ու-ն ուներ քմայնացած երկբարբառի արտասանություն (նծ),
մինչդեռ խուլներից հետո քմայնացումը երկբարբառում բացակա-
յում էր։

¹³ Նշվ. աշխ., էջ 20։

¹⁴ Նույն տեղը։

Վանի բարբառում հայտնաբերած այս օրենքը Աճառյանը տա-
րածում էր Մարաղայի, Խոյի, Սալմաստի, Ղարաբաղի, Շամախիի
բարբառների վրա, որոնցում, բոլորի մեջ էլ, ա-ի քմայնացումը
ուղեկցվում էր ձայնեղների խլացմամբ: Միաժամանակ, Ղարաբա-
ղի բարբառից բերած օրինակներից երևում է նաև, որ Աճառյանը
իր օրենքով էր բացատրում ու> ու հնչյունափոխությունը (դու>
տու)՝ ձայնեղներից առաջացած խուլերից հետո, որին հակա-
դրվում էր հին խուլերից հետո գտնվող ու-ի օ հնչյունափոխու-
թյունը (տուն>տոն):

2. Աճառյանը, երբ ձևակերպում էր հնչյունական այս օրենքը,
նրան հայտնի չէին հայերենի այնպիսի բարբառներ, որոնք ներ-
կայացնելիս լինեին այդ օրենքի գործառնության երկրորդ (անց-
ման) շրջանը և հնարավորություն տալին ավելի ընդհանրացնող
բնույթ տալու այդ օրենքին:

Հետագա ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ Աճառ-
յանի օրենքը գործում է բավականին մի մեծ տարածքում՝ Վաս-
պուրականից Սյունիք՝ մինչև Արցախ, և որ այդ տարածքում կան
այնպիսի բարբառներ, որոնք ներկայացնում են այդ օրենքի՝ գրա-
բարից Վանի բարբառին անցնելու երկրորդ (անցման) շրջանը և
որինաչափությունը ներկայացնում են ավելի ընդհանրական ձևով¹⁵:

Այդ բարբառներից ավելի տիպական կարելի է համարել Կըռ-
դենի բարբառը, որտեղ ձայնեղ պայթականներից ու պայթաշփա-
կաններից հետո քմայնանում է ոչ միայն ա ձայնավորը, այլև
ո-ն և ու-ն, այսինքն՝ ետին շարքի բոլոր ձայնավորները: Միաժա-
մանակ այստեղ այդ ձայնավորների քմայնացումը չի ուղեկցվում
ձայնեղների խլացմամբ, այլ այդ քմայինները կան հենց ձայնեղ-
ների առկայությամբ:

Անցման միջին շրջանը ներկայացնում են նաև Մեղրու և Կարյ-
ձևանի բարբառները, որոնց մեջ նույնպես ձայնեղ պայթական-
ները մնում են անփոփոխ, բայց նրանցից հետո գտնվող ա-ի դի-
մաց ալատեղ ոչ թե օ է, այլ է (բան>բէն), որ, անշուշտ, զար-
գացել է օ-ից, քանի որ հին խուլերից հետո այստեղ ա-ն մնում
է անփոփոխ (պատ>պատ): Այս բարբառներում ևս ձայնեղ պայ-
թականներից հետո ու-ն քմայնանում է, իսկ խուլերից հետո փո-
խարկվում է օ-ի (դուրս>դ'ուս, տուր>տօր): Նույն դիրքում ո-ի

¹⁵ Այդ մասին տե՛ս նաև Հ. Մուրադյան, Ինչպե՞ս հասկանալ «Աճառյանի
օրենքը», «Բանրեր Երևանի համալսարանի», 1973, № 2, էջ 161—170:

քմայնացումը հետևողական չէ. որոշ բառերում այն քմայնանում է, որոշ բառերում փոխվում ու-ի:

Ընդհանուր առմամբ նշված տարածքի բարբառներում «Աճառ-յանի օրենքը» հետևողականորեն գործում է ա ձայնավորի համար. որոշ բարբառներում անհետևողականություն նկատվում է միայն ու-ի կամ ո-ի քմայնացման ժամանակ, այն էլ ոչ նույն բարբառում:

Չնայած այս բոլորին՝ «Աճառյանի օրենքը» ունի ընդհանրական բնույթ. գործում է մի մեծ տարածքում, և նրա գործառնությունամբ պետք է բացատրել ոչ միայն ա-ի քմայնացումը, այլ առհասարակ ետին շարքի ձայնավորների՝ առաջնային շարքի ձայնավորների վերածվելու օրինաչափությունը՝ պայմանավորված պայթական ու պայթաշփական բաղաձայնների ձայնեղության բնույթով, մի օրինաչափություն, որին հակադրվում է նույն ձայնավորների անփոփոխ մնալը (կամ այլ օրինաչափությունների ենթարկվելը) խուլ պայթականներից հետո:

2. Աճառյանը ճիշտ էր կռահել, երբ ասում էր, թե այս հնչյունական օրենքը կարող է մի շարք գաղտնիքների բանալի հանդիսանալ և իր էությունամբ հեռանկարային է: Այսօր արդեն այս օրենքով են բացատրվում Վասպուրական—Արցախ տարածքի բարբառների մի շարք հնչյունափոխական երևույթներ, և կարծում ենք, որ ապագայում էլ շատ այլ երևույթներ պիտի մեկնաբանվեն այս օրենքով:

Այս տեսակետից ուշագրավ է երիտասարդ գիտաշխատող Ալբ. Ֆաչատրյանի հետևյալ դիտարկումը: Նշված տարածքի, հատկապես Սյունիքի և Արցախի բարբառներում հայտնի հնչյունափոխական օրինաչափություն է ի ձայնավորի փոփոխությունը: Այստեղ առաջնային շարքի վերին բարձրացման այդ ի ձայնավորը շեշտի տակ (որոշ տեղերում նաև շեշտից հետո) հնչյունափոխվում է ավելի լայն բացվածքի ձայնավորի, փաստորեն վերին բարձրացումից իջնելով և աստիճանաբար փոխելով իր արտաբերության շարքը: Այսպես. Ղարաբաղում, Սյունիքի խոսվածքների մի մեծ մասում, Մեղրիում հին ի ձայնավորի դիմաց ունենք է կամ ը (միս>մէս, քիթ>քէթ, սիրտ>սէրտ, տիկ>տէկ, տէգլ). Կարճևանի բարբառը այդ նույն ի-ի դիմաց ունի օ կամ ա (միս>մաս, քիթ>ք'աթ, սիրտ>սարտ, տիկ>տաք'). Ագուլիսի բարբառը այն դարձնում է երկ-հնչյուն ալ (միս>մայս, քիթ>քայնթ, տիկ>տայդ): Բայց այս օրինաչափությունը բոլոր դիրքերում չէ, որ կատարվում է: Նկա-

տելի է, որ ձայնեղ պայթականներից ու պայթաշփականներից հետո ի-ն մնում է անհնչունափոխ (բիր>բիր, պիր, գին>գին, կին, գինգ>գինգ, գինձ>գինձ, կինձ, գիր>գիր, կիր, գինի>գինի, կինի, ձի>ձի, ծի): Հասկանալի է, որ այստեղ էլ գործում է «Աճառյանի օրենքը»՝ արգելակելով ի-ի հնչունափոխությունը: Իսկ այդ արգելակումը բացատրվում է նրանով, որ ձայնեղ պայթականները իրենցից հետո պահանջելով թեթև ձայնավորներ, կանխում են ի ձայնավորի հնչունափոխությունը:

«Աճառյանի օրենքի» հետ առնչվում և նրանից ինքնին բխում է մի կարևոր հարց, կապված նշված տարածքի բարբառների ձայնեղ պայթականների որակի հետ:

Իսկապես. Լթե «Աճառյանի օրենքի» էությունն այն է, որ բառակղզի ձայնեղ պայթականներից ու պայթաշփականներից հետո հտին շարքի ձայնավորները փոխարկվում են առաջնային շարքի ձայնավորների, ապա դրանից չի՞ հետևում արդյոք, որ այդ բաղաձայնները ունեն փափուկ արտասանություն և նրանց փափուկությունն է, որ փոխանցվում է ձայնավորներին:

Թվում է, թե սրանից լավ բացատրություն չի կարող լինել: Բայց ինչքան էլ չորապուրիչ լինի այս մեկնաբանությունը, այն չի հաստատվում այդ տարածքի բարբառների այսօրվա տվյալներով: Այնտեղ, որտեղ ձայնեղ պայթականներից կամ նրանցից առաջացած խուլերից հետո հտին շարքի ձայնավորները փոխվել են առաջնային շարքի ձայնավորների, այդ բաղաձայնները (այժմ) չունեն փափուկ արտասանություն: Բացառություն են կաղմում միայն գ, կ, ք հտնալեզվայինները, որոնց քմայնացումը, այսինքն՝ գ', կ', ք' միջնալեզվային արտասանությունը առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ ինքնին հասկանալի մի բան է: «Աճառյանի օրենքին» ենթարկված այնպիսի բարբառներում, ինչպիսիք են Վանը, Շատախը, Խոյը, Մարաղան, Մեղրին, Կարճեանը, Կոդենը և այլն, գ', կ', ք' միջնալեզվայիններից բացի այլ փափուկ պայթականներ չեն արձանագրվում: Մաղաչափ անգամ չի կարելի կասկածել, որ այդ բարբառներն ուսումնասիրողների ուշադրությունից վրիպած լինի հնչունախոսական մի այնպիսի հատկանիշ, ինչպիսին է պայթականների փափուկ արտասանությունը:

Սակայն հայերենի բարբառներում փափուկ պայթականների¹⁵ գոյության վրա ոմանք համառորեն պնդում են, հատկապես շեշտը

¹⁵ Այստեղ և հետագայում «փափուկ պայթականներ» հասկացության մեջ բացառվում են գ', կ', ք' միջնալեզվայինները:

դնելով Ղարաբաղի բարբառի և նրա որոշ խոսվածքների վրա: Բայց այստեղ էլ տարօրինակն այն է, որ նույն օբյեկտի ուսումնասիրությունից արվող եզրակացությունները նույնական չեն տարբեր ուսումնասիրողների մոտ: Օրինակ՝ Հադրութի բարբառը, որն իր հնչյունական նկարագրով ամբողջովին հարում է Ղարաբաղի բարբառին և իրականում չունի հնչյունական մի այլ համակարգ, քան Ղարաբաղի բարբառինն է, Արմ. Պողոսյանի նկարագրությամբ ունի պայթական ու պայթաշփական բաղաձայնների փափուկ շարքեր (դ', տ', ք', ձ', ծ', ց' և այլն), այն ժամանակ, երբ ըստ Կ. Դավթյանի նկարագրության, ինչպես Ղարաբաղում, այնպես և նրա մեջ մտնող Հադրութի բարբառում նման պայթականներ չեն արձանագրվում: Կ. Դավթյանը մի հնչյունի համար միայն տուրք է տալիս Արմ. Պողոսյանի կարծիքին, սովորական դ-ի կողքին դնելով նաև փափուկ դ', դրա համար բերելով փայտ օրինակը:

Հայերենի ժամանակակից բարբառներում փափուկ պայթականների գոյության հարցը չափազան կարևոր է ոչ միայն «Աճառյանի օրենքի» կապակցությամբ, այլև ընդհանուր տեսության առումով, քանի որ այդ բաղաձայնների առկայության փաստի ընդունումը կարող է հիմք տալ նոր մոտեցումների ու եզրակացությունների:

Հենց այդպիսի մոտեցման մի փորձ է անում հանգուցյալ դոցենտ Մ. Պողոսյանը, երբ հենվելով վերը նշված կարծիքի վրա, աշխատում է ոչ միայն փափուկ պայթականներ տեսնել իր ուսումնասիրած Շուշավերի խոսվածքում, այլև դրանց գոյությունը հիմնավորել հնչույթաբանորեն¹⁷:

Մ. Պողոսյանն իր այդ հետազոտության մեջ շրջանցում է «Աճառյանի օրենքը» և բոլոր այն դեպքերում, երբ ձայնեղների խլացման հետևանքով բառային զույգերի տարբերակումը իրականում կատարվում է առաջնային և ետին շարքի ձայնավորների հակադրությամբ (պփռ < բազ և պատ, պփն < բահ և պան, տփռ < գեռ և տառ, տփր < դուր և տուր), երբ իմաստատարբերական ֆունկցիան իրենց վրա են վերցնում «քմայնացած» ձայնավորները (փ, օ, ու), նա հնչույթաբանական տարբերակիչ հատկանիշ է վերագրում ձայնեղներից առաջացած խուլ բաղաձայններին՝ ընդունելով փափուկ և կոշտ պայթականների հակադրություններ (պփռ < բադ և պատ, տփր < դուր և տուր), դրանով իսկ հըն-

¹⁷ Տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1973, № 2:

շուրջային արժեքից զրկելով ա, օ, ու ձայնավորներին և ընդհանրապես՝ հնչյութաբանական տարբերակիչ հատկանիշ վերագրելով պայթականների մի նոր շարքի: Ճիշտ է, արդյոք, այս մոտեցումը: Հատուկ են արդյոք հայերենի այս տարածքի բարբառներին փափուկ պայթական բաղաձայններ:

Քանի որ Շուրջների խոսվածքն իր հնչյունական նկարագրով հարում է Ղարաբաղի բարբառին, ուստի և փափուկ բաղաձայնների գոյության կամ բացակայության փաստի քննությունը կվերաբերի ոչ միայն Շուրջների խոսվածքին, այլ նաև Ղարաբաղի տարածքի բոլոր տարբերակներին, որոնց մեջ գործել է «Աճառյանի օրենքը»:

Նախ նշենք, որ որոշակի պարզություն չկա ո՛չ «փափուկ», «քմային» տերմինների գործածության և ո՛չ էլ բաղաձայնների փափկության վերաբերյալ ըմբռնումների մեջ:

Նախ տերմինների օգտագործման մասին: Եթե «քմային», «քմայնացում» տերմինները բաղաձայնների փափկությունը նշելու համար դեռևս օգտագործելի կարելի է համարել զ', կ', ք' միջնալիզվայինների համար, ապա դրանք հարմար ու դիտական չեն Բ, Վ, Պ, Կ և այլ շրջնայինների, ատամնայինների, առաջնալիզվայինների համար: Սրանց մեջ ոչ մի քմայնացում չի կատարվում:

Մյուս կողմից՝ միանգամայն պարզ չէ նաև «բաղաձայնների կամ պայթականների փափկություն» արտահայտության բովանդակությունը: Եթե պայթականների փափուկ արտասանություն ասելով պետք է հասկանալ լիզվաբանության մեջ հայտնի այն երևույթը, որ կա սլավոնական մի շարք լիզուններում, երբ իրար հակադրվում են փափուկ ու կոշտ բաղաձայնները, ապա նման երևույթ հայերենի հիշյալ բարբառներում ու խոսվածքներում չկա: Այդ բանը շատ ակնառու կերպով կարելի է ցույց տալ հատկապես ատամնային դ-ի և տ-ի միջոցով, որոնց կոշտ ու փափուկ արտասանությունների հակադրությունը առավել հեշտ ընկալելի է: Ցույց տանք այդ բանը նախ ռուսերենի օրինակներով, որտեղ որոշակիորեն հակադրվում են փափուկ ու կոշտ բաղաձայնները: Այդ հակադրությունը կարելի է տեսնել հետևյալ բառային զույգերում даю և дядя, там և тѣтя, երբ ռուսերենի д-ի և т-ի փափկությունը որոշակիորեն ընկալվում է հայերենի ձ-ի և ծ-ի արտասանությանը մոտեցող արժեքով (և այդ հիմքի վրա է, որ մեղանում քաղաքաբնակ հայերը այդ բառերը արտասանում են որպես дъядъя, дъяд-дъя): Այստեղ մենք իրոք ունենք փափուկ д' և т', որոնք հակադրվում են կոշտ д-ին և т-ին:

Բաղաձայնների նման փափուկ արտասանություն հատուկ է արդյոք այն բարբառներին ու խոսվածքներին, որոնց համար նշում են ընկերները: Իհարկե, ոչ: Այդ բարբառներում չկան այնպիսի դ, տ հնչյուններ, որոնք իրենց փափուկ արտասանությամբ մոտենային ձ-ի և ծ-ի արտասանությանը: Եվ այդ բարբառներում բառային այնպիսի դուլդեր, ինչպիսիք են, օրինակ՝ առն՝ <դեռ և տառ, առն՝ <դափ և տափ, առն՝ <դուր և տուր հակադրվում են իրար ոչ թե փափուկ ու կոշտ ա-երով, այլ քմայնացած ու ոչ քմայնացած ձայնավորներով, հակառակ դեպքում, եթե այդ բաղաձայնները փափուկ լինեին, պիտի արտասանվեին ա'ափ (ծափ), ա'ուր (ծուր), մի բան, որ իրականում բացակայում է: Նույնը վերաբերում է նաև դ պայթականին. եթե այն ունենար փափուկ արտասանություն, պետք է ընկալվեր ձ-ին մոտ մի հնչյուն: Այս տեսակետից Ղարաբաղի բարբառի համար բերվող փափ' տառադարձությունը ճիշտ չէ, որովհետև ոչ ոք այդ բառը չի արտաբերում որպես փափ:

Հարկ է հիշել նաև, որ ինչպես վանի բարբառի, այնպես և խոյի և Շատախի բարբառներին նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ, որտեղ ևս գործում է «Աճառյանի օրենքը», փափուկ պայթականներ չեն արձանագրվում, բայց այստեղ էլ կան հակադրվող նման դուլդեր՝ առն՝ <դաս և տաս, առն՝ <դաշտ և տաշտ և այլն, որոնց մեջ իմաստի տարբերակում կատարվում է քմային և ոչ քմային (առաջնային ու ետին շարքի) ձայնավորների հակադրությամբ: Փակագծում ասենք, որ անշուշտ, բաղաձայնը (ինչպիսին էլ նա լինի) առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ ստանում է փափկության ինչ-որ թույլ երանգ, բայց գա երեք էլ այն փափկությունը չէ, որ ունենար հնչույթաբանական արժեք:

Այնուհետև. որ տվյալ բարբառներին ու խոսվածքներին առհասարակ խորթ է փափուկ պայթականների արտասանությունը, ձերևում է նաև մի այլ իրողությունից: Վերը նշված ուսերեն բառերը (ԱՅԱՅ, ԴԵԴԵ) այս բարբառներում որպես փոխառություններ վերարտադրվում են ոչ փափուկ արտասանությամբ՝ դադայ, տոտա (օր. Ղարաբաղում): Եթե այս բարբառները ունենային փափուկ դ, ա՛ ապա դա հնարավորություն կտար ճշտորեն վերարտադրելու այդ բառերի ուսական արտասանությունը:

Առհասարակ նկատելի է, որ հայերենի բաղաձայնների մեջ փափուկ արտասանություն ունեցել և այժմ էլ ունեն գ, կ, ք ետնալեզվայինները, լ, ր ձայնորդները: Եվ պատահական չէ, որ

այս բաղաձայնները տարբեր վայրերում ի հայտ են բերում այն-
պիսի փոփոխություններ, որոնք կարող են բացատրվել միայն
նրանց փափուկ արտասանությամբ, ինչպես՝ գ, կ, ք-ի դիմաց
ջ, ն, չ (գալլ > գէլ > ջէլ, կերակուր > նէրակուր, քոյր > քիր > չիր),
այն էլ առաջնային շարքի ձայնավորներից առաջ. ք-ի դիմաց
փափուկ ք՛ և ապա՝ յ—ժ անցում և այլն: Իսկ ք, պ, փ, դ, տ, ք
պայթականների փոփոխությունները կատարվում են միայն իրենց
լծորդական շարքի սահմաններում, և չկա, օրինակ, մի այնպիսի
բարբառ, որը հայերենի դ-ի դիմաց ունենար ձ, տ-ի դիմաց՝ ծ և
այլն:

Իսկ թե ինչպիսի հնչ-արտաբերական առանձնահատկությամբ
են օժտված եղել ք, գ, դ, ձ, ջ բաղաձայնները, որ նրանցից հետո
եկող ևտին շարքի ձայնավորները ստացել են առաջնային շարքի
ձայնավորների արտասանություն, այժմ որոշակիորեն դժվար է
վճռական բան ասել: Կարելի է, իհարկե, ենթադրել, որ նրանք
ինչ-որ ժամանակ ունեցել են փափուկ արտասանություն և հետա-
դայում է, որ կորցրել են այն՝ իրենց այդ հատկությունը ձայնա-
վորներին փոխանցելուց հետո: Բայց այս ենթադրությունը դեռ
պետք է ապացուցել:

Այնուհետև, ելնելով այն փաստից, որ «Աճառյանի օրենքո»
չի գործում այն տարածքի բարբառներում, որոնց մեջ առկա են
շնչեղ ձայնեղներ կամ դրանցից առաջացած շնչեղ խուլեր, կամ
ընդհակառակն՝ գործում է այն տարածքի բարբառներում, որոնց
մեջ բացակայում են շնչեղ ձայնեղներ, կարելի է ենթադրել նաև,
որ քննարկվող տարածքի բարբառների ք, գ, դ, ձ, ջ բաղաձայն-
ները «Աճառյանի օրենքը» կյանքի կոչելու հատկությունը ձեռք
են բերել հնագույն շրջանում՝ ձայնեղների շնչեղության կորստի հե-
տևանքով, մի ենթադրություն, որ նույնպես կարող է քննության
ու հիմնավորման:

Ինչպես տեսնում ենք, «Աճառյանի օրենքը» իրենից ներկայ-
ացնում է ոչ միայն հնչյունափոխական մի կանոնի սոսկական
ձևակերպումը, այլև առաջադրում է մի շարք խնդիրներ ու հար-
ցադրումներ, որոնց լուծումը էական նշանակություն ունի լեզվի
պատմության համար: Իսկ եթե սրան ավելացնենք նաև այն, որ
այս օրենքը օգնում է հասկանալու և մեկնաբանելու հնչյունաբա-
նական այլ օրենքներ, պարզելու որոշ օրինաչափությունների հետ
կապված ժամանակագրական հարցեր, կատարելու վերականգ-
նումներ ու բառային ճշգրտումներ, ապա միանգամայն հասկա-

նալի կարելի է համարել այն կարևորությունը, որ Աճառյանը տալիս էր այս օրենքին:

Ամփոփելով մեր համառոտ խոսքը Աճառյանի գիտական գործունեության մի բնագավառի մասին, նշենք նաև, որ մի հոգվածի շրջանակներում հնարավոր չէ վեր հանել խոշոր գիտնականի բարձրագիտական ժառանգության բոլոր կողմերն ու դրանց մանրամասները, մի գիտնական, որը փաստորեն հիմնադրեց հայ բարձրագիտությունը, ստեղծեց իր ուրույն դպրոցը, ունեցավ հետիւլորդներ, որոնք իրենց ուսումնասիրությունները կատարեցին նրա մշակած մեթոդով ու եղանակներով և հայ բարձրագիտությունը բարձրացրին մի նոր մակարդակի: